

ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԼԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՄԲՈՂՋԱՅՏՈՂ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ¹

(Ավետիս Նարոկոնյան. «Հայ գաղթականությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին եւ Նայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին (1914–1917 թթ.)»)

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչությունը լույս է ընծայել անվանի պատմաբան, Երեւանի Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ-ի Հայոց պատմության ամբիոնի, Ս. Էջմիածնի Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանի, Սեւանի Վազգենյան հոգեւոր դպրանոցի վաստակաշատ ու սիրված դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր Ավետիս Հարությունյանի՝ «Հայ գաղթականությունն առաջին աշխարհամարտի տարիներին եւ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին (1914–1917 թթ.)»² ուսումնասիրությունը: Մենագրությունը նվիրված է Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Արեւելյան Հայաստանում եւ Այսրկովկասում ապաստանած հայ գաղթականության պատմության լուսաբանմանը եւ նրանց փրկության, տեղաբաշխման, խնամքի եւ օգնության կազմակերպման գործում Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու անմնացորդ ու ազգանվեր առաքելության արժեւորմանը:

Թեեւ աշխարհասփյուռ հայության պատմական ճակատագրի ու պատմության առանձին հարցեր ժԹ. դարից սկսած մշտապես եղել են հայ ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում, սակայն հայ պատմագրության մեջ գաղթականության պատմության եւ գաղթաշխարհի հիմնահարցերի գիտական հետազոտությունը՝ որպէս հայագիտության առանձին ուղղություն, ձեւավորվել է Ի. դարում: Աշխարհասփյուռ հայության պատմության ուշագրավ հարցերի լուսաբանմամբ զբաղվել են ինչ-

¹* Ստացվել է՝ 24.02.2026, գրախոսվել է՝ 20.03.2026:

էլ. հասցե՝ armanmaloyan1976@gmail.com, nona-7979@mail.ru, gevorgyan.heriqnaz@mail.ru:

² Խմբագիր՝ Լ. Ավագյան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., Ս. Էջմիածին, 2025, 456 էջ:

պես հայ, այնպես եւ օտարազգի գիտնականներ, որոնք հրատարակել են արժեքավոր ուսումնասիրություններ ու մենագրություններ: Հայագիտությունն այս բնագավառի ձեւավորման ու զարգացման գործում անուրանալի է հայ գաղթաշխարհի ու գաղթավայրերի պատմության քաջատեղյակ ու քննախույզ ուսումնասիրող Ա. Ալպոյաճյանի³ ավանդը: Նրա թողած անօրինակ մեծածավալ ժառանգությամբ (հրատարակված ու անտիպ) հիմնադրվեց հայ գաղթականության ու հայ գաղթավայրերի գիտական ուսումնասիրությունը:

Խորհրդային շրջանում հայագիտության աննախադեպ զարգացումը Հայաստանում հանգեցրեց արհեստավարժ պատմաբանների նոր սերնդի ձեւավորմանը, որոնց գիտական պատրաստվածությունը թույլ տվեց որակական նոր մակարդակի բարձրացնելու հայ գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրությունը: 1960-ական թվականներին Աշոտ եւ Ռաֆիկ Աբրահամյանների հեղինակությամբ լույս տեսած «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության» աշխատությունը դարձավ հայ գաղթաշխարհի պատմության ամփոփ ներկայացման առաջին հաջողված փորձը: Այս աշխատության երկու հատորներում համակարգված շարադրվեց միջնադարից մինչեւ նոր ժամանակներն ընկած ժամանակահատվածում ձեւավորված ավելի քան երեսուն հայ գաղթավայրերի պատմությունը: 2002 թ. հրատարակված Հրաչյա Աճառյանի «Հայ գաղթականության պատմություն» մեծածավալ աշխատությունը նշանավոր գիտնականի բազմամյա հետազոտությունների եւ պրպտումների արդյունքն էր, որը դարձավ ոլորտի կարեւորագույն կոթողային գործերից մեկը:

Հայագիտության կարեւորագույն ձեռքբերումներից է «Հայ գաղթաշխարհի պատմություն» եռահատորյակի հրատարակումը, որը ներկայացնում է հայ գաղթօջախների դարավոր պատմությունը դրանց սկզբնավորման շրջանից մինչեւ մեր օրերը: Կոթողային այս աշխատանքը հրատարակության է պատրաստել հայ գաղթաշխարհի պատմության երեւելի մաս-

³ Դեռեւս 21 տարեկան հասակում Ալպոյաճյանը գրեց այս շարքի իր առաջին գործը՝ «Հայքի Ռումելի», որը 1905 թ. արժանացավ Իզմիրյանց գրական Ա. մրցանակին: Հետազոտական մեղվաջան ու պրպտող աշխատանքի արդյունք են Ա. Ալպոյաճյանի «Պատմութիւն հայ գաղթականութեան» կոթողային հատորները, որոնցից առաջինը հրատարակվեց 1941 թ. (Կահիրեում), երկրորդը՝ 1955 թ., իսկ երրորդ հատորի Ա. պրակը՝ 1961 թ.: Աշխատության մեջ հմուտ ուսումնասիրողը հանգամանալից ներկայացրել է աշխարհասփյուռ հայ գաղթավայրերի հնարավորինս ամբողջական պատմությունը:

նագետ, պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանը: Գրքի հեղինակային կազմը եւս հեղինակավոր է՝ բաղկացած հայ գաղութների պատմության ուսումնասիրման հարցերով գնահատելի վաստակ ունեցող հետազոտող-պատմաբաններից:

Վերոհիշյալ ընդգրկուն աշխատանքներից բացի՝ տարբեր ժամանակներում հրատարակվել են նաեւ առանձին հայկական գաղթավայրերի կամ սփյուռքահայ համայնքների պատմությանը նվիրված մենագրություններ կամ հայ գաղթականության պատմության առանձին հարցեր լուսաբանող հետազոտություններ:

Հայ գաղթականության պատմության ուսումնասիրության գործում նշանակալի ավանդ է Ա. Հարությունյանի «Հայ գաղթականությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին եւ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին (1914–1917 թթ.)» աշխատությունը:

Մենագրությունն ունի կուռ կառուցվածք եւ տրամաբանական բաժանում: Այն բաղկացած է առաջաբանից, հինգ գլուխներից, վերջաբանից (եզրակացություններ) եւ օգտագործված սկզբնաղբյուրների եւ գրականության ցանկից: Մենագրության ժամանակագրական շրջանները 1914 թ. աշնանից մինչեւ 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունն ընկած ժամանակահատվածն են: Հետազոտության աղբյուրագիտական հենքը Հայաստանի ազգային արխիվում (ՀԱԱ), Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտում (Մատենադարան), Ե. Զարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ), Հայաստանի պատմության թանգարանում (ՀՊԹ), Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում (ՀՅԹԻ), Հովհաննես Թումանյանի թանգարանում, Վրաստանի ազգային արխիվում (ԴԱԳ), Ռուսաստանի Դաշնության ռազմապատմական պետական կենտրոնական արխիվում (ЦГВИА РФ), Մոսկվա քաղաքի պատմության պետական կենտրոնական արխիվում (ЦГИАМ), Ռուսաստանի Դաշնության գրականության եւ արվեստի պետական կենտրոնական արխիվում (ЦГАЛИ), Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության արխիվում (АВПРИ РФ), Ռուսաստանի պետական կենտրոնական արխիվում (ЦГИА в Санкт-Петербурге), Ռուսաստանի Դաշնության պետական արխիվում (ГАРФ РФ), Մեծ Բրիտանիայի ազգային արխիվում (Public Record Office of England (The National Archives [UK]) պահպանված փաստաթղթերն են եւ ժամանակի պարբերական մամուլից քաղված մեծաքանակ նյութերը, որոնք հեղինակը գի-

տական շրջանառության է դրել առաջին անգամ: Օգտագործվել են նաև հիշյալ արխիվների համապատասխան ֆոնդերից հայտնաբերված վավերագրեր, ակնատեսների նոթագրություններ, զեկուցագրեր, հիշողություններ, նամակներ եւ արժեքավոր այլ տեղեկություններ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Այսրկովկասում ապաստանած հայ գաղթականության տարաբնույթ հարցերի վերաբերյալ:

Գրքի առաջաբանում հեղինակը նախ սահմանում է գաղթականություն հասկացությունը, ապա հանգամանալից ներկայացնում է զանգվածային արտագաղթեր երեւույթը՝ որպես հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության ողբերգական ու շարաղետ ժամանակաշրջաններին բնորոշ ու դրանց անբաժան ուղեկից: Մենագրության հեղինակն իրավացիորեն նշում է, որ Հայոց բնօրրանից՝ Հայկական լեռնաշխարհից պարբերաբար կազմակերպվող զանգվածային արտագաղթերն ու բռնագաղթերը, որոնց հետեւանքով մոտ ու հեռավոր երկրներում հիմնվում էին գաղթօջախներ, ու ձեւավորվում էր գաղթաշխարհը, պայմանավորված էին Հայաստանի ընկերային-տնտեսական եւ ռազմաքաղաքական հանգամանքներով: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը եւ տնտեսական նշանակությունը դարեր շարունակ այն դարձրել են նվաճողների ասպատակությունների ու ավարառությունների թիրախ, ինչն առաջացրել է բնակչության պարբերական արտահոսք, զանգվածային տեղահանություններ ու բռնագաղթեր: Անվանի պատմաբանը կարծում է, որ հայերի առաջին խոշոր բռնագաղթը կազմակերպել է Սասանյան Պարսկաստանի հիմնադիր Արտաշիր Ա.-ն, երբ 228 թ. Հայաստան կատարած արշավանքից հետո շուրջ 30–40 հազար հայի տեղահանել ու բնակեցրել է իր տերության հեռավոր շրջաններում: Դրանից մոտ երկու տասնամյակ անց՝ 368–369 թթ., երբ երկիրը Արշակ Բ.-ի գերեվարությունից ու Անհուշ բերդում արգելափակվելուց հետո ճգնաժամային իրավիճակում էր, Հայաստան է արշավում Սասանյան Շապուհ Բ. Երկարակյաց արքան, որը շուրջ 161 հազար հայի տեղահանում եւ վերաբնակեցնում է Սասանյան Պարսկաստանի Խուզեսթան (Խուսթիստան) եւ Ասորեստան երկրամասերում:

Այնուհետև հեղինակը ներկայացնում է Բյուզանդիայի որդեգրած՝ «Հայաստանն առանց հայերի» քաղաքականությունը, Բյուզանդիայի Մորիկ կայսեր (գահակալել է 582–602 թթ.) սկիզբ դրած հայկական տարրի համակարգված տեղահանումը եւ դեպի Թրակիա ու Բալկաններ արտագաղթը՝ նպատակ ունենալով ջնջել երկրի ռազմական ուժը: Ըստ պատ-

միջ Սեբեոսի՝ սա կայսրության վարած երկերեսանի ու խարդախ քաղաքականության արդյունքն էր:

Ապա անդրադառնում է սելջուկյան եւ մոնղոլական տիրապետության (ԺԱ.–ԺԵ. դդ.) ժամանակաշրջաններում կատարված զանգվածային արտագաղթերին, որոնց հետեւանքով հայկական գաղթավայրեր ձեւավորվեցին ավելի քան 25 երկրներում, այդ թվում՝ Վրաստանում, Հյուսիսային Կովկասում, Մերձվոլգյան տարածքներում, Ղրիմում, Ուկրաինայում, Մոլդավիայում, Լեհաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Փոքր Ասիայի ծովամերձ շրջաններում եւ Կիլիկիայում: Հայոց պատմության մեջ աննախագեպ ու ժողովրդագրական աղետալի հետեւանքներով նշանավորվեց 1604 թ. Պարսկաստանի շահ Աբբաս Ա.-ի իրականացրած շուրջ 360 000 հայի բռնագաղթը, որը ոչ միայն ամայացրեց կենտրոնական նահանգները, այլեւ հիմնովին փոխեց Հայաստանի ժողովրդագրական կազմը՝ հօգուտ եկվոր մահմեդականների:

ԺԹ. դարի առաջին կեսին՝ Թուրքմենշայի (1828 թ.) եւ Ադրիանապոլսի (1829 թ.) պայմանագրերով, առաջին անգամ հնարավոր դարձավ հայության մասնակի վերաբնակեցումը Արեւելյան Հայաստանում (ավելի քան 145 000 գաղթական), ինչը վերականգնեց հայ ժողովրդի հավաքական գոյությունը:

ԺԹ. դարի երկրորդ կեսից Հայկական հարցը դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա, ինչին զուգահեռ վերելք ապրեց հայ ազգային-ազատագրական շարժումը: Այս գործընթացներին վերջ տալու նպատակով Օսմանյան Թուրքիայի աբդուլհամիդյան վարչակարգը կիրառեց արեւմտահայության զանգվածային կոտորածների քաղաքականություն, որի հետեւանքով զոհվեց շուրջ 300 000 մարդ: Նույնքան բնակչություն ստիպված եղավ գաղթել հայրենիքից, որից մոտ 100 000-ը տեղափոխվեց Ռուսաստան, իսկ 150 000–200 000-ը՝ Եւրոպայի, Աֆրիկայի ու Ամերիկայի տարբեր երկրներ: Արեւմտահայության մի հատվածն էլ փրկության նպատակով հարկադրված ընդունեց մահմեդականություն:

1915–1916 թվականներին երիտթուրքական կառավարությունն իրականացրեց արեւմտահայերի կանխամտածված բնաջնջման ծրագիրը, որն իր դաժանությամբ եւ ընդգրկմամբ նախագեպը չունեց: Թուրքական իշխանությունները դեպի Միջագետքի եւ Սիրիայի անապատներ բռնագաղթեցրին մոտ 600 000 հայի, որոնց մի մասը սպանվեց ճանապարհին, իսկ ողջ մնացածները բնակչություն հաստատեցին Սիրիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում,

Իրանում, Իրաքում, ինչպես նաև Արեւմուտքի երկրներում: Միաժամանակ Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերի նահանջների պատճառով ավելի քան 370 000 մարդ գաղթեց Կովկաս: Դարավոր բռնությունների եւ տեղահանությունների արդյունքում Հայաստանը պարբերաբար հայաթափվեց՝ զրկվելով իր բնիկ ազգաբնակչությունից:

Ի. դարի սկզբի ողբերգական իրադարձությունների, մասնավորապես՝ մարդկության պատմության առաջին՝ Հայոց ցեղասպանության եւ Առաջին համաշխարհային պատերազմի կովկասյան ռազմաճակատում մղված ռազմական գործողությունների անկողմնակալ ուսումնասիրությունը շարունակում է մնալ պատմագիտության առանցքային խնդիրներից մեկը: Պատերազմի տարիներից ի վեր ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ միջազգային գիտական շրջանակներում՝ Ռուսաստանում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում եւ Շվեյցարիայում, ձեւավորվել է հարուստ գրականություն, որն ընդգրկում է գիտական հոդվածներ, մենագրություններ եւ հուշագրություններ:

Այդուհանդերձ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում Այսրկովկաս տեղափոխված հայ գաղթականության պատմության համապարփակ հետազոտությունը երկար ժամանակ դուրս է մնացել հայ պատմագրության ուշագրությունից եւ չի դարձել առանձին ուսումնասիրության առարկա: Այս հիմնախնդրի բազմակողմանի քննությունն ունի թե՛ պատմագիտական լուրջ նշանակություն եւ թե՛ քաղաքական այժմեականություն: Այն անհրաժեշտ է ոչ միայն տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության լիարժեք ու անաչառ լուսաբանման, այլեւ գաղթի քաղաքական պատճառները բացահայտելու, դրա հեռահար նպատակները հասկանալու եւ իրականացված ծրագրերի էությունը պարզելու համար: Հայ գաղթականության պատմության գիտական հետազոտությունն անհրաժեշտ է նաև այն պատճառով, որ երիտթուրք պետական գործիչները, բազմաթիվ թուրք պատմաբաններ եւ թուրքամետ շրջանակներ, անդրադառնալով Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Այսրկովկասում տեղի ունեցած իրադարձություններին, նպատակաուղղված քողարկում են 1915 թվականի ցեղասպանության փաստը: Նրանք փորձում են խեղաթյուրել պատմական ճշմարտությունը՝ արեւմտահայության տեղահանության եւ գաղթի պատմությունը ներկայացնելով կողմնակալ ու նենգափոխված:

Այնուհետեւ հեղինակը ներկայացնում է մենագրության նպատակը, այն է՝ լուսաբանել Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին

(1914–1917 թթ.) հայ գաղթականության ձեւավորման եւ Այսրկովկասում նրանց հաստատման պատմությունը՝ հետազոտության առանցքում պահելով երիտթուրքական կառավարության իրագործած զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները, ինչպես նաեւ ցարական Ռուսաստանի որդեգրած հակահայկական եւ գաղութային քաղաքականության հետեւանքները: Այս ընդհանուր համատեքստում հեղինակն առանձնակի արժեւորում է Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու դերակատարումը: Ա. Հարությունյանը, հիմնվելով իր բազմամյա հետազոտությունների վրա (որոնք ամփոփվել են դեռեւս 1989 թ. պաշտպանված թեկնածուական ատենախոսության մեջ եւ շուրջ 50 գիտական հոդվածներում), նպատակ ունի աղբյուրների համակողմանի վերլուծությամբ լուսաբանելու Հայոց ցեղասպանության եւ գաղթականության փոխկապակցվածությունը, քննադատաբար ներկայացնելու գաղթի փուլերը, 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերյան, 1915 թ. հուլիսյան, 1916 թ. հուլիս–օգոստոսյան եւ նույն տարվա նոյեմբերյան գաղթերի ժամանակագրությունն ու ընթացքը, ցարիզմի երկդիմի քաղաքականության բացահայտումը, ցարական Ռուսաստանի գաղութային նպատակների վերհանումը, որոնք հանգեցրին գաղթերի, հատկապես՝ 1915 թ. հուլիսյան աղետալի տեղահանության միտումնավոր կազմակերպմանը, ցույց տալու հայ գաղթականներին ցուցաբերվող պետական օգնության կազմակերպման եւ իրականացման եղանակները, հանգամանալից ներկայացնելու գաղթականական կոմիտեների եւ բարեգործական հիմնարկների ծավալած աշխատանքը, գաղթականների ծանր վիճակը, տեղաբաշխումը եւ օգնության կազմակերպումն Արեւմտյան եւ Արեւելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում, արժեւորելու Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու անմնացորդ նվիրումը հայ գաղթականների փրկության գործին, պարզաբանելու տարբեր երկրներում հայ գաղթականների օգնության կազմակերպման հայանպաստ շարժման օգտավետությունը:

Մենագրության առաջին գլխում, որն ունի «Հայ գաղթականության սկզբնավորումը (1914 թ. վերջերին – 1915 թ. սկզբներին) եւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը» վերնագիրը, հեղինակը հանգամանորեն ներկայացրել է արեւմտահայերի եւ պարսկահայերի առաջին գաղթն Արեւելյան Հայաստան եւ Այսրկովկաս (1914 թ. նոյեմբեր–դեկտեմբեր), Ս. Էջմիածնի 1915 թ. գաղթականական համագումարը եւ նրա պատմական նշանակությունը, Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսարանը եւ հայ գաղթականների հոգեւոր-

մշակութային արժեքների փրկության ու կրոնական պահանջմունքների բավարարման խնդիրը, արեւմտահայ գաղթականության վիճակը եւ օգնության կազմակերպումը 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերյան գաղթից հետո, պարսկահայ գաղթականության վիճակը եւ օգնության կազմակերպումը Նախիջեւանի, Շարուր-Դարալագյազի գավառներում եւ Պարսկաստանի հայաշատ շրջաններում, Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանի գործունեությունը 1914–1915 թթ., հայ գաղթականության 1915 թ. հունվարի 30-ի մեկօրյա վիճակագրությունը եւ հարակից այլ հարցերի լուսաբանումը: Փաստագրելով, որ «ռուս-թուրքական պատերազմները եւ արեւմտահայ գաղթականությունը միշտ եղել են երկու անքակտելի օղակներ, մեկը՝ պատճառ, մյուսը՝ հետեւանք»⁴, Ա. Հարությունյանը գրում է, որ առաջին գաղթն իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ ժողովրդի հոգեբանության վրա՝ առաջ բերելով ընդհանուր սրտաբեկում: «Նահանջ» բառը սարսափի ու գլխակորույս փախուստի իր իմաստով անջնջելի հետք թողեց հայ ժողովրդի մտայնության մեջ: Էջմիածնի համագումարը հեղինակը համարում է պատմական վճռորոշ նշանակություն ունեցած իրադարձություն հայ գաղթականության կյանքում, քանի որ այն առաջին համագումարն էր, որը քննարկեց գաղթականների օգնության, նրանց պահպանման, տեղավորման եւ հայրենիք վերադառնալու հարցերը: Համագումարը տեղի ունեցավ մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ ավարտվել էր 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերյան գաղթը, եւ դեռ չէր սկսվել Վասպուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան աղետալի գաղթը: 1915 թ. գարնանը մեծ թվով գաղթականներ վերադարձան իրենց բնակության նախկին վայրերը եւ ձեռնամուխ եղան Արեւմտյան Հայաստանի վերաշինության գործին: Այդ առումով մեծ նշանակություն ունեցան հատկապես էջմիածնի համագումարի պատմական որոշումները: Համագումարում առաջին անգամ փորձ արվեց կենտրոնացնելու հայ գաղթականության հարցով զբաղվող հասարակական եւ բարեգործական բոլոր հաստատությունների ուժերը: Մինչ այդ, բացակայում էին գործունեության մեկ ընդհանուր ղեկավարումը, համագործակցության միաբան եւ համերաշխ համակարգը, դրամական եւ նյութեղեն նպաստների բաշխման միասնությունը: Նաեւ զանազան քաղաքներում բազմաթիվ հաստատու-

⁴ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայ գաղթականությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին եւ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին (1914–1917 թթ.), էջ 19:

թյուններ, ընկերություններ, հանձնաժողովներ, կոմիտեաներ գործում էին իրարից անկախ եւ ազատ՝ առանց որեւէ համաձայնություն: Միավորման պահանջն էլ ավելի հրամայական դարձավ գաղթականներին հայրենիք վերադարձնելու եւ նրանց քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու հարցի քննարկման ժամանակ: Միեւնույն ժամանակ, էջմիածնի համագումարը մեծ փորձ կուտակեց հետագայում Պետրոգրադի գաղթականական եւ արեւմտահայերի առաջին եւ երկրորդ համագումարների հրավիրման համար⁵: Անուրանալի իրողություն է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին էջմիածնի կաթողիկոսարանի ղեկավարությունը եւ անմիջական մասնակցությամբ իրականացվեցին մի շարք անհետաձգելի միջոցառումներ, որոնք վճռորոշ նշանակություն ունեցան արեւմտահայ գաղթականության եւ մշակութային ժառանգության փրկության գործում:

Առաջին գլխի վերջում Ա. Հարությունյանը, ամփոփելով 1915 թ. հունվարի 30-ին անցկացված մեկօրյա մարդահամարի տվյալները, եզրակացնում է, որ բացակայել էր գիտական հիմունքներով կատարված վիճակագրությունը, կապված սովի եւ համաճարակների, ինչպես նաեւ Կովկասյան ռազմաճակատում տիրող իրավիճակի եւ Այսրկովկասի քաղաքական կացության վայրիվերումների հետ՝ գաղթականությունը բավականին հոսուն էր եղել եւ չէր ունեցել իր մնայուն տեղավայրերը, վիճակագրությունն անմիջականորեն իրականացրած որոշ մասնագետներ ընդհանրապես չհիթել էին «հայ գաղթականություն» հասկացությունն «արեւմտահայ գաղթականություն» հասկացության հետ, գաղթականների համար ամենածանր օրերին հայ գյուղացիությունը ցուցաբերել էր գովելի վերաբերմունք եւ աջակցություն, որը ոչ միայն վեր էր ամեն տեսակի գնահատանքից, այլեւ մարդասիրական մեծ առաքելություն էր, ավելի քան մեկ ամիս ստանձնելով մեծ թվով գաղթականների պարենային հոգածությունը՝ գյուղական հայ ազգաբնակչությունն իր հերթին պարենային ճգնաժամի վտանգի առջեւ էր, որի պատճառով էլ ժողովուրդը շատ տեղերում փաստորեն դադարեցրել էր գաղթականների խնամատարությունը, գաղթականներին օժանդակելու գործում ջերմ աջակցություն էին ցույց տալիս տեղական երիտասարդ ուժերը եւ մասնավորապես՝ ուսուցիչները: Սակայն նրանց օգնությունն ավելի մեծ եւ գնահատելի կլիներ, եթե գաղթականական մարմինները նպաստների բաշխման գործը հանձնեին հենց

⁵ Տե՛ս անդ, էջ 35:

ներանց եւ ոչ թե շրջիկ անհատներին կամ գործակալներին: Վիճակագրական աղյուսակների համաձայն՝ գաղթականների տեղաբաշխումն իրականացվել էր անհամաչափ, որի պատճառով խիստ ծանրաբեռնվել էին էջմիածնի, Երեւանի ու Նախիջեւանի գավառները: Համընդհանուր բնույթ էր կրում այն, որ նպաստներն առհասարակ հասանելի էին միայն կենտրոնական շրջաններում եղած գաղթականներին, որոնք առատ բաժին էին ստանում, մինչդեռ մյուս վայրերում տեղաբաշխված գաղթականներն ընդհանրապես զրկված էին նպաստից: Նույն վիճակն էր տիրում նաեւ հագուստ ու անկողին բաժանելու պարագայում: Նկատելի էր վարակիչ հիվանդությունների տարածումը հատկապես այն շրջաններում, ուր գաղթականներ շատ կային: Մեծահասակ փախստականների 70%-ը կանաչք էին, իսկ երեխաների 60%-ը, ընդհակառակը, արական սեռի ներկայացուցիչներ էին: Գաղթականների շրջանում կանանց թվաքանակի մեծամասնությունը բացատրվում էր ցեղասպանության իրողությամբ, քանի որ թուրքական բանակի զորակոչի եւ հետագայում հայ զինվորականների կոտորածների պատճառով խիստ նվազել էր տղամարդկանց թվաքանակը: Տղա երեխաների թվի տոկոսային գերակայությունը պայմանավորված էր կոտորածների հանգամանքով: Երիտթուրքերը սեռային խտրականություն չէին դրել տղաների եւ աղջիկների միջեւ, ինչպես մեծահասակների դեպքում, որի պատճառով էլ պահպանվել էր երեխաների արական կազմի թվական գերազանցությունը:

Մենագրության երկրորդ գլխում («Վան-Վասպուրականը 1915–1917 թթ. գաղթերի, ներգաղթերի եւ վերաշինության ժամանակաշրջանում») Ա. Հարությունյանը հանգամանորեն լուսաբանել ու ներկայացրել է ռուսական զորքերի նահանջը եւ Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան գաղթի պատճառները, ընթացքը, արդյունքները եւ հետեւանքները, ռուսական բանակի նահանջի եւ 1915 թ. հուլիսյան մեծ գաղթի պատասխանատվության հարցը, Արեւմտյան Հայաստանը ցարիզմի գաղութային քաղաքականության օրակարգում, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Արեւմտյան Հայաստանում ցարիզմի հողային քաղաքականության հարցի շուրջ, վասպուրականցի փախստականների ներգաղթը եւ վերաշինության գործի կազմակերպումը 1915 թ. հուլիսյան գաղթից հետո, Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության երկրորդ՝ 1916 թ. հուլիս-օգոստոսյան գաղթը, ներգաղթի կազմակերպումը եւ վերաշինության գործը Վան-Վասպուրականում 1916 թ. հուլիս-օգոստոսյան գաղթից հետո, Վան-

Վասպուրականի ազգաբնակչության երրորդ՝ 1916 թ. նոյեմբերյան գաղթը, անվտանգության հաստատումը եւ վերաշինության աշխատանքների ընթացքը 1916 թ. վերջերին եւ 1917 թ. սկզբներին ու հարակից այլ հարցերի պատմությունը:

Խոսելով ռուսական զորքերի նահանջի եւ Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան գաղթի պատճառների, ընթացքի, արդյունքների եւ հետեւանքների, ինչպես նաեւ ռուսական բանակի հանկարծակի նահանջի եւ 1915 թ. հուլիսյան մեծ գաղթի պատասխանատվության հարցի շուրջ Ա. Հարությունյանը ցավով արձանագրում է, որ 1915 թ. հուլիսյան նահանջն իր բացասական անդրադարձն ունեցավ Վանի նահանգի ողջ հայության վրա: Գաղթի հետեւանքով վասպուրականցիների տնտեսությունը հիմնահատակ փլուզվեց, գրեթե առանց բացառության կործանվեցին բոլոր շեն օջախները, իսկ գյուղերը դարձան ամալի: Ռուսական բանակի նահանջը կոտրեց Վասպուրականի ժողովրդի մարտական ամրակուռ կամքը, նրա ապստամբ ոգին: Այն ոչ միայն նյութական հսկայական վնաս պատճառեց, այլեւ հոգեկան ու բարոյական ծանր հարված հասցրեց անպաշտպան բնակչությանը: Դա բարոյալքող երեւույթ էր եւ ճակատագրական դժբախտություն հայ ժողովրդի համար: Ռուսական զորքերի նահանջը ծանր անդրադարձավ կամավորական խմբերի վրա: Վարդանի գլխավորած Արարատյան զորաշոկատը, որը հրաշալի իրականացրեց Վանի օպերացիան եւ փայլուն հաղթանակներ տոնեց 1915 թ. մայիսի 10-ից հուլիսի 18-ը Վան-Բիթլիս ուղղությամբ, ավելի քան երկամսյա ռազմական գործողություններից հետո վերջնականապես կազմալուծվեց:

Վասպուրականի մեծ գաղթով փաստորեն կործանվեց ոչ միայն Վան-Վասպուրականը, այլեւ ողջ Արեւմտյան Հայաստանը, եւ սեւ վարագույրով ծածկվեց արեւմտահայ ժողովրդի բազմադարյան եւ տեղաբնիկ պատմությունը⁶: Ինչպես Ս. Վրացյանն է դիպուկ նկարագրում. «Ընդհանուր կացութիւնը այլեւս պարզ էր՝ կատարեալ փլուզում, թուրքահայաստանի միակ անեղծ մնացած նահանգը՝ Վասպուրականն էլ քարուքանդ էր եղել...»⁷: Դեպքերին ականատես Ա.Դօն Վան-Վասպուրականի բնակչության 1915 թ. հուլիսյան գաղթը համարում է հայոց պատմության

⁶ Տե՛ս անդ, էջ 85:

⁷ Ս. ՎՐԱՑՅԱՆ, Կեանքի ուղիներով, դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հտ. Գ., էջ 100:

ողբալի էջ⁸: Ակնհայտ իրողություն է, որ ռուսական բանակի նահանջը սովորական նահանջ չէր: Այն «նենգօրէն եւ քաղաքական ստոր ծրագիրներով պարտադրւած յանկարծակի նահանջ էր»⁹: Այն պարզապէս կեղծիք էր, որի նպատակն էր թուրքական ջարդերից ազատագրված հայերին գաղթեցնել Կովկաս ու Հայաստանը թողնել առանց հայերի, որովհետեւ նրանց ձեռնտու չէր Վան-Վասպուրականի զինված բնակչութիւնը եւ նրա կառավարութիւնը:

1915 թ. հուլիսյան գաղթը հայոց պատմութեան մեջ կմնա իբրեւ զարհուրելի մի իրողութիւն, իբրեւ մի եղեռն: Դա մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջում էր, այն ժողովրդի, որն իր հուշար կապել էր ռուսական բանակի հետ¹⁰:

Ռուսական զորքերի նահանջը անասելի ծանր կացութեան մեջ գցեց հայ ժողովրդին: Ռազմական գործողութիւնները Կովկասյան ռազմաճակատում եւ ռուսական բանակի հաղթարշաւն Արեւմտյան Հայաստանում շեղել էր թուրքերի ուշադրութիւնը, իսկ կոտորածները ժամանակավորապէս հետաձգվել էին: Բայց հենց որ ռուսները թողեցին Լիզը, հայերով բնակեցված բոլոր շրջանները ենթարկվեցին կողոպուտի եւ ավերածութեան: Ռուսական զորքի եւ հայ կամավորների նահանջը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ թուրքերը կոտորում էին Մշո դաշտի գյուղերի ու Մուշ քաղաքի հայերին, իսկ Սասունն էլ օրհասական պայքարի մեջ էր: Ուստի, ինչպէս իրավացիորեն եզրակացնում է Ա. Հարութիւնյանը, ռուսական զորքի եւ հայ կամավորների այդ նահանջը ոչ միայն ճիշտ չէր, այլեւ քաղաքական կոպիտ սխալ էր¹¹:

Այս գլխում Ա. Հարութիւնյանը հանգամանորեն լուսաբանում է նաեւ Արեւմտյան Հայաստանի հարցում ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականութեան էութիւնը: Գրելով, թե Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ինչպէս յուրաքանչյուր ծավալապաշտական տերութեան, այնպէս էլ Ցարական Ռուսաստանի համար կենսական խնդիր էր պատերազմի իրավունքով նվաճած հողերը տիրող ժողովրդով բնակեցնելու հարցը, քանի որ պատերազմը հարմար միջոց էր գաղութային քա-

⁸ Տէս Ա. ԴՕ, Մէծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թուականներին, էջ 470:
⁹ Տէս Ս. ՍԱՐԶԱԳԵԱՆ, Կեանքիս յուշերից, Երեւան, 2007, էջ 178: Հմմտ. Ա. Հարութիւնյան, նշ. աշխ., էջ 111:
¹⁰ Ծ. Ա. ՂԱՅԱՆ, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմութիւնից, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1976, էջ 425:
¹¹ Տէս Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 112:

ղաքականությունն առաջ մղելու համար, Ա. Հարությունյանը փաստում է՝ պատահական չէր, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին եռանդագին մշակվում էր պատերազմի իրավունքով Արեւմտյան Հայաստանի նվաճված վայրերում Ռուսաստանի ներքին նահանգներից բերված գաղթականներին բնակեցնելու ծրագիրը: Արեւմտյան Հայաստանի գաղութացման հարցերը քննարկվում էին Ռուսաստանի Պետական Դումայի ամբիոնից, զինվորական իշխանությունների եւ գաղութային վարչության կողմից, ինչպես նաեւ միապետական թերթերի էջերում: Հավատարիմ մնալով արտաքին քաղաքական ուղղության իր նախորդ ընթացքին՝ ցարիզմը փորձում էր շարունակել եւ իրականացնել ԺԹ. դարի վերջին տասնամյակին ձախողված 1895–1896 թթ. Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Ա. Լոբանով-Ռոստովկով «Մենք ուզում ենք Հայաստանն առանց հայերի» հայատյաց քաղաքականության հիմնական սկզբունքները¹²: Վաստակաշատ պատմաբանն իրավամբ կարծում է, որ ցարիզմի՝ «Հայաստանն առանց հայերի» տիրահռչակ քաղաքականության իրականացմանը մեծապես նպաստում էր Թուրքիայի վարած հակահայկական, ցեղասպան քաղաքականությունը, որով Արեւմտյան Հայաստանը զրկվում էր իր հիմնական տարրից՝ հայերից¹³: 1916 թ. երկրորդ կեսից հիմնականում կասեցվեց արեւմտահայերի մուտքն Արեւմտյան Հայաստան, միայն որոշ անձանց էր հաջողվում փոխարքայի կամ գեներալ-նահանգապետի անձնական թույլտվությամբ վերադառնալ հայրենի բնաշխարհ: Սակայն ամբողջովին արգելել գաղթականների վերադարձն իրենց բնակության նախկին շրջանները ցարական իշխանություններին այդպես էլ չհաջողվեց, նախ՝ որովհետեւ գաղթականությունն ավելորդ բեռ էր փոխարքայության ուսերին, նրանց խնամքը պահանջում էր նյութական եւ դրամական հսկայական ծախսեր, երկրորդ՝ Արեւմտյան Հայաստանում զգացվում էր աշխատուժի խիստ պահանջարկ: Ցարիզմի ժամանակավոր այդ զիջումը տեւեց մինչեւ 1916 թ. ամառը, երբ դեռ չէր ստեղծվել զինվորական գեներալ-նահանգապետությունը, եւ դեռ վերջնականապես չէր հաջողվել ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունն Արեւմտյան Հայաստանի նկատմամբ¹⁴: Ուշագրավ է այն փաստը, որ գրավված տարածքներ

¹² Տես անդ:

¹³ Տես անդ:

¹⁴ Տես անդ, էջ 123:

րի հողային քաղաքականությունը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Արեւմտյան Հայաստանի նկատմամբ ցարիզմի վարած գաղութային արտաքին քաղաքականության բաղկացուցիչ մասն էր:

Պատերազմի տարիներին՝ մի շարք տեղաշարժերից եւ գաղթերից հետո, արեւմտահայ գաղթական ազգաբնակչությունն ի վերջո կարողացավ վերադառնալ Արեւմտյան Հայաստան եւ բնակվել իրենց նախկին բնակավայրերում: Բայց քանի որ Արեւմտյան Հայաստանի նվաճված տարածքները ռուսական Պարենային հատուկ խորհրդակցության՝ 1916 թ. փետրվարի 10-ի որոշմամբ հայտարարվել էին ցարիզմի պետական սեփականություն, գաղթական հայերին թույլատրվեց իրենց սեփական հողերի վրա բնակություն հաստատել ոչ թե որպես սեփականատերեր, այլ որպես ժամանակավոր վարձակալներ: Դա ցարական իշխանություններին թույլ էր տալիս ցանկացած ժամանակ վերաբնակիչներին դուրս քշել իրենց հողերից:

Այս գլխի վերջին ենթագլուխներում Ա. Հարությունյանը մանրամասնորեն ներկայացնում եւ լուսաբանում է վասպուրականցի փախստականների ներգաղթը եւ վերաշինության գործի կազմակերպումը Վանում 1915 թ. հուլիսյան գաղթից հետո, Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության երկրորդ՝ 1916 թ. հուլիս-օգոստոսյան գաղթը, ներգաղթի կազմակերպումը եւ վերաշինության գործը Վան-Վասպուրականում 1916 թ. հուլիս-օգոստոսյան գաղթից հետո, Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության երրորդ՝ 1916 թ. նոյեմբերյան գաղթը, անվտանգության հաստատումը եւ վերաշինության աշխատանքների ընթացքը: Ամփոփելով շարադրանքը՝ Ա. Հարությունյանը գրում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքական կառավարության ձեռնարկած զանգվածային տեղահանությունների եւ կոտորածների, ինչպես նաեւ Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական բանակի մի շարք նահանջների հետեւանքով անտուն ու անօգնական մնացած արեւմտահայերից եւ պարսկահայերից շատերը, մազապուրծ փախչելով արհավիրքից, սփռվեցին ինչպես աշխարհի տարբեր երկրներում, այնպես էլ ռուսական կայսրության բազմաթիվ շրջաններում, այդ թվում՝ նաեւ Կովկասում¹⁵:

Մենագրության երրորդ գլխում («Հայ գաղթականների տեղաբաշխումը եւ օգնության գործի կազմակերպումն Արեւելյան եւ Արեւմտյան Հայաստա-

¹⁵ Տե՛ս անդ, էջ 204:

նում, Այսրկովկասի հայաբնակ շրջաններում եւ Պարսկաստանում») Ա. Հարուստյունյանը հանգամանորեն լուսաբանել ու ներկայացրել է հայ գաղթականների դրուստունը էջմիածնում եւ Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի ցուցաբերած օգնությունը աղետալներին, հայ գաղթականության տեղաբաշխումը, գոյավիճակը եւ օգնության գործի կազմակերպումն Արեւելյան Հայաստանի մյուս շրջաններում, Պարսկաստանի հայաշատ շրջաններում, Արեւմտյան Հայաստանում, Թիֆլիսի նահանգում, Գեւորգ Ե. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ժամանումը Թիֆլիս, Արեւմտահայ գաղթականության գոյավիճակը եւ օգնության գործի կազմակերպումը Բաքվի նահանգում, 1916 թ. հունվարի 14-ի գաղթականական համընդհանուր մարդահամարը եւ դրան առնչվող մի շարք հարցեր: Հեղինակը մասնավորապես հանգամանորեն ներկայացրել է 1914 թ. դեկտեմբերի 28-ի կաթողիկոսական թիվ 1990 կոնդակով էջմիածնում կազմված Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի գործունեությունը, որը Եղբայրական օգնության կոմիտեի կենտրոնական մարմինն էր: Այն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ենթակայության ներքո էր եւ բաղկացած էր 14 անդամից: Ավելի ուշ Եղբայրական օգնության հանձնաժողովներ ստեղծվեցին նաեւ Կարսում, Նոր Բայազետում (այժմ՝ Գավառ), Ն. Ախտայում (այժմ՝ Հրազդան), Ելենովկայում (այժմ՝ Սեւան), Իգդիրում, Քանաքեռում, Նախիջեւանում, Ղամարլուում (այժմ՝ Արտաշատ) եւ Մեծ Ղարաքիլիսայում (այժմ՝ Վանաձոր), որոնք ենթարկվեցին Երեւանի մասնաճյուղին: Հանձնաժողովին հանձնարարվեց խնամել եւ բժշկական օգնություն հասցնել տարաբախտ փախստականներին, մանրամասն տեղեկություններ հավաքել նրանց առողջական վիճակի մասին եւ համագործակցել Արեւելյան Հայաստանի մյուս քաղաքների Եղբայրական օգնության հանձնաժողովների հետ¹⁶: Գաղթականներից շատերը ապաստան գտան Ս. էջմիածնում: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն առաջնահերթություն եւ կարեւորագույն խնդիր համարեց սատարելու, մխիթարելու Մայր Աթոռի տարածքում հանգրվանած բազմահազար հայ տարաբախտ գաղթականներին եւ ապահովելու նրանց պարենով, հագուստով ու աշխատանքով, ինչպես նաեւ հոգալու բժշկական ու կենցաղային այլ կարիքները: Մայր Աթոռ Ս. էջմիածինը, հանձին իր լայնախոհ առաջնորդի եւ ազգանվեր ու բարեջան հոգեւորականների, կարողացավ մեծապես օժանդակել Արեւելյան Հայաստան հասած տարաբախտ հայ գաղթականներին:

¹⁶ Տե՛ս անդ, էջ 206:

Ա. Հարույթունյանը մենագրության շորրորդ գլխում («Հայ գաղթականների պետական օգնության կազմակերպումը, գաղթականական կոմիտեների գործունեությունը եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու դերակատարումը») հանգամանորեն լուսաբանել ու ներկայացրել է հետեւյալ խորագրերով ենթագլուխները. «Ցարիզմը եւ հայ գաղթականների պետական օգնության կազմակերպումը», «Հայ գաղթականական կոմիտեների գործունեությունը», «Պետրոգրադի գաղթականական համագումարը եւ նրա նշանակությունը», «Պետրոգրադի 1917 թվականի հայ գաղթականական ցուցահանդեսը», «Որբատած գործունեության կազմակերպումը», «1917 թ. Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարությունը եւ հայ գաղթականությունը», «Հայ Առաքելական Եկեղեցու դերը Արեւմտյան Հայաստանի ձեռագրական հարստությունների փրկության գործում»: Գաղթականների անհամար տառապանքները սփոփելու եւ բազմաբնույթ օգնություն կազմակերպելու նպատակով պատերազմի տարիներին ստեղծվեցին բազմաթիվ գաղթականական կոմիտեներ, իսկ որոշ բարեգործական հիմնարկներ էլ վերանայեցին ու վերափոխեցին իրենց գործունեությունը: Գաղթականներին օգնելու գործում մեծ դեր խաղացին հատկապես պատերազմից տուժածներին օգնող Հայկական կենտրոնական Կոմիտեն, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը, Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, Հայ նպաստամատուց («Վերաշինություն» կոմիտեի հետ միասին) եւ «Մեղու» ընկերությունները, Հայ տիկնանց եւ Հայ ուսուցչական կոմիտեները, Հայրենակցական միությունների միությունը, Թիֆլիսի պարսկահայերի հանձնաժողովը, Երեւանի, Էջմիածնի, Զուղայի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի եւ այլ վայրերի եղբայրական օգնության կոմիտեները, Պետրոգրադի ազատ տնտեսական եւ Բաքվի մարդասիրական ու կուլտուրական ընկերություններին առընթեր կազմակերպված փախստականներին օգնող մարմինները, Մոսկվայի, Պետրոգրադի, Նոր Նախիջեւանի համամասն մարմինները, Հայ գյուղատնտեսական ընկերությունը եւ այլ կազմակերպություններ¹⁷:

Ինչպես իրավացիորեն նկատել է հետազոտողը, Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարությունն ըստ էության շարունակեց ռուսական ցարիզմի ներքին եւ գաղութատիրական արտաքին քաղաքականությունը, որի հետեւանքով չլուծվեցին ժողովրդական զանգվածների համար կենսական նշանակություն ունեցող բազմաթիվ հարցեր: Ժամանակավոր կառավարությունը հիմնականում հավատարիմ մնաց նաեւ ցարիզմի քաղա-

¹⁷ Տե՛ս անդ, էջ 331:

քականությունը՝ գաղթականության եւ հատկապես հայ գաղթականության հարցում: Վերջինս, սակայն, հարկադրված էր որոշ շափով հաշվի առնել հայկական շրջանների բացահայտ դժգոհությունը եւ իրականացնել կիսատ-պռատ մի շարք միջոցառումներ: Գաղթականության հարցի լուծման՝ արտաքուստ ժողովրդավարական սկզբունքների հետեւում, իրականում կային ազգային նեղ որոշակի սահմանափակումներ, որոնք պայմանավորված էին Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեում վրաց մենշեւիկների եւ ադրբեջանցի մուսավաթականների տեսակարար կշռով: Խորհուրդը կազմված էր իբր «դեմոկրատական» սկզբունքներով, եւ նրա մեջ ընդգրկված էին ազգային եւ հասարակական կազմակերպություններից հավասար թվով ներկայացուցիչներ, ինքնին վկայում էր, որ գաղթականության հարցի լուծման ուղղությամբ զգացվում էին ազգայնական դրսեւորումները: 1916 թ. հոկտեմբերի 1-ին Կովկասում ապաստանած փախստականների թիվը կազմում էր 366 992 մարդ, որոնց բացարձակ մեծամասնությունը հայ էր: 1917 թ. հուլիսին միայն Թուրքիայից նվաճված շրջաններում կար 33 087 հայ եւ ոչ մի վրացի կամ ադրբեջանցի գաղթական: Մինչդեռ, բացի հայ գաղթականներից, նվաճված շրջաններում կային նաեւ քուրդ, եզդի, լազ եւ հույն գաղթականներ, որոնք ընդհանրապես իրենց ներկայացուցիչները չունեին խորհրդում: Ա. Հարությունյանը իրավացիորեն կարծում է, որ այսպիսի իրավիճակում խորհուրդը ներկայացնող ազգային եւ հասարակական տարբեր կազմակերպությունները չպետք է առաջադրեին հավասար թվով ներկայացուցիչներ¹⁸:

Անդրադառնալով հայ մատենագիր ժառանգության փրկության գործին՝ Ա. Հարությունյանը շեշտում է, որ Վասպուրականի ձեռագիր հուշարձանների փրկության նախաձեռնությունը Գեւորգ Ե. Կաթողիկոսինն էր՝ Լիմ անապատի վերջին վանահայր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանի մասնակցությամբ: Ըստ նրա՝ հայ ձեռագրական կենտրոններից ամենից բախտավորը Վասպուրականն էր, քանի որ հայերի ինքնապաշտպանական կռիվների, ռուսական զորքերի ու հայ կամավորների ջանքերով, կաթողիկոսի արտոնությամբ եւ Վանի երկրապահ գնդի հրամանատար Արմենակ Եկարյանի օժանդակությամբ առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում ձեռագիր հնությունների փրկությանը, եւ հայ ազգաբնակչության հետ անխուսափելի կորստից եւ ոչնչացումից փրկվում են նաեւ կա-

¹⁸ Տես անդ, էջ 364–365, 368–369:

րեւոր ձեռագրեր, որոնց մի զգալի մասը հնարավոր է լինում փոխադրել էջմիածին¹⁹: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Ե. Սուրենյանցը հանձնարարում է նաեւ Սմբատ Տեր-Ավետիսյանին Վանում պատմական-մշակութային հիշատակարանների վիճակը ստուգել, դրանց պահպանման համար միջոցներ ձեռնարկել, հավաքել եւ այդ ամենը հատուկ արկղերով էջմիածին տեղափոխել: 1915 թ նոյեմբերի 15-ից մինչեւ 1916 թ. հունվարի վերջ նա հավաքում է շուրջ 1000 հայերեն եւ մի քանի տասնյակ արաբերեն ու թուրքերեն ձեռագիր: Որոնողական աշխատանքների շնորհիվ՝ Ն. Մառի ղեկավարութեամբ ինչպես Բիթլիսի, Մուշի, Բասենի, էրզրումի, այնպես էլ Վանի շրջաններից փրկվեց շուրջ 4000 ձեռագիր, որ հետագայում հանձնվեցին էջմիածնի մատենադարանին, Պետերբուրգի Ասիական եւ Թիֆլիսի Կովկասյան թանգարաններին²⁰: Աղթամար վանքից ձեռագրերի տեղափոխման գործում մեծ դեր են խաղում Սիրական Տիգրանյանը, Ա. Դօն եւ Ա. Ա. Ֆլորենսկին: 1915 թ. հուլիսին Վասպուրականի մեծ գաղթի ժամանակ մի շարք եկեղեցական ու թանգարանային արժեքների հետ միասին էջմիածին է տեղափոխվում 284 (ըստ Գարեգին Ա. Հովսեփյանց կաթողիկոսի՝ 1500) ձեռագիր, այդ թվում Աղթամարից՝ 201, Վանից եւ նրա շրջակայքից՝ 61, Լիմից՝ 22: Մնացած ձեռագրերը խնամքով թաքցվում են առանձին թաքստոցներում: Այսպես՝ Գեորգ Ե. Սուրենյանց կաթողիկոսը գործի է դնում բոլոր միջոցները Վասպուրականում մնացած մշակութային մյուս նշխարները փրկելու ուղղությամբ: 1915 թ. հոկտեմբերի 3-ի թիվ 1689 կարգադրությամբ կաթողիկոսը հանձնարարում է Լիմ անապատի վանահայր Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանին Կտուց անապատի վանահայր Ստեփան վարդապետի հետ «վերադառնալ հայրենիք եւ ժողովելով անապատների բոլոր ձեռագրերը եւ թանկարժեք հնույթյունները, կանոնավորապես ցուցակագրել եւ ապահով ճանապարհով բերել Ս. էջմիածին՝ այնտեղ անկորուստ պահպանելու համար»: Մինչեւ 1915 թ. դեկտեմբեր՝ երկու ամսվա ընթացքում, Հովհաննես վրդ. Հյուսյանին հաջողվում է հավաքել 1410 կտոր գրչագիր մատյան. 400-ը՝ Լիմ անապատից, 360-ը՝ Վարազա վանքից, 300-ը՝ (320 նույն հոդվ. էջ. 114) Կտուց անապատից, 350-ը՝ Վանի եւ Այգեստանի Ս. Նշան, Ս. Ծիրանավոր, Ս. Սահակ, Ս. Վարդան, Ս. Պողոս, Ս. Աստվածածին, Հայկավանքի, Հանկույսների եւ Նորաշե-

¹⁹ Տե՛ս անդ, էջ 377:

²⁰ Տե՛ս անդ, էջ 378, 384:

նի եկեղեցիներից²¹; Այսպես՝ Վասպուրականից էջմիածին տեղափոխված ձեռագրերի ընդհանուր թիվը հասնում է 2070-ի²²; 1921 թ. Մատենադարանում պահվում էր 1730 ձեռագիր, որոնցից 1545-ը միայն 1915 թ. Վասպուրականից՝ Վանից, Կտուցից, Աղթամարից եւ այլ վայրերից բերված²³:

Մենագրության հինգերորդ գլխում Ա. Հարությունյանը («Հայ գաղթականության օգնության հայանպաստ շարժումն աշխարհի տարբեր երկրներում») հանգամանորեն լուսաբանել ու ներկայացրել է հետեւյալ խորագրերով ենթագլուխները. «Հայ գաղթականների հանգանակության գործի կազմակերպումը Ռուսական կայսրության քաղաքներում», «Անգլիան եւ հայ գաղթականությունը», «Հայ գաղթականության օգնության կազմակերպումն աշխարհի տարբեր երկրներում», «Կաթոլիկական եւ բողոքական քարոզչությունը եւ հայ գաղթականությունը»: Մանրամասն լուսաբանելով հայ գաղթականության օգնության հայանպաստ շարժումն աշխարհի տարբեր երկրներում՝ Ա. Հարությունյանը ճշմարտացիորեն եզրակացնում է, որ, հակառակ ցարիզմի որոշ շրջանների որդեգրած հակահայկական քաղաքականությունը, ռուսական կայսրության ժողովրդական ամենալայն խավերը նյութական ու բարոյական վիթխարի օգնություն ցույց տվեցին արեւմտահայերին՝ նպաստելով վերջիններիս գոյատեւմանը: Այս առումով հետազոտողը մեջբերում է ռուս մեծանուն քաղաքական գործիչ, պատմաբան եւ հրապարակախոս Պ. Ն. Միլյուկովի հետեւյալ դիպուկ խոսքերը. «Օգնելով հայ գաղթականներին՝ մենք ոչ միայն փրկում ենք առանձին անձանց կյանքը, մենք նպաստում ենք մի ազգության պահպանմանը, որի գոյությունից է կախված թուրքական շրջաններում մշակութային առաքելության հաջողությունը...»²⁴:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ հայ գաղթականությանն օգնելու նպատակով աշխարհի շատ նշանավոր գրողներ, քաղաքական ու հասարակական գործիչներ հանդես եկան իրենց ժողովուրդներին ուղղված կոչերով, որոնցում ներկայացնում էին հայ գաղթականության ողբալի վիճակը եւ առաջարկում անհապաղ օգնության հասնել եղեռնազարկ ու հալածական ժողովրդի դժբախտ խլակներին: Այս կոչերի եւ իրազեկման արշավների շնորհիվ հայ գաղթականությանն օգնելու ալիքը մեծ տարածում եւ

²¹ Տես անդ, էջ 382:

²² Տես անդ, էջ 389:

²³ Տես անդ, էջ 392:

²⁴ Տես անդ, էջ 402:

լայն արձագանգ գտավ ինչպես եւրոպական, այնպես էլ ասիական, ամերիկյան եւ աֆրիկյան մի շարք երկրներում: Ստեղծվեցին բազմաթիվ բարեգործական կազմակերպություններ, որոնք էլ անմիջականորեն կազմակերպեցին աղետյալ հայ ժողովրդին օգնելու գործը: Ահռելի մեծ գործ կատարեցին հատկապես միսիոներական կազմակերպությունները:

Վերջում Ա. Հարությունյանը, առանձին եզրակացությունների ձեւով, հանրագումարի է բերել եւ ամբողջացրել իր կատարած աշխատանքի հիմնական արդյունքները եւ իրավացիորեն ու մեծ լավատեսությամբ արձանագրել հետեւյալը. «Յանկացած ոտնձգություն կյանքի նկատմամբ հայ ժողովրդի հիշողության մեջ արթնացնում է նրա պատմության ամենաողբերգական էջը: Միաժամանակ, ժողովրդի պատմական հիշողությունը նպաստեց հայերի ազգային համախմբման գործընթացին եւ վերածնության հասնելու նրանց ձգտմանը: Այդուհանդերձ, Մեծ եղեռնի եւ դրան հաջորդած մղձավանջային տարիներին ծայրահեղ կարիքի եւ զրկանքի դժոխային պայմաններում հայ գաղթականությունը ցուցաբերեց հոգեկան եւ բարոյական բացառիկ արիություն եւ դիմացկունություն, մնաց անսասան եւ չկորցրեց իր հույսն ապագայի նկատմամբ»²⁵:

Գրախոսվող աշխատության արժանիքներից են թեմային առնչվող աղբյուրների ու մասնագիտական գրականության տվյալներին քննողաբար մոտենալը, օգտագործված սկզբնաղբյուրների եւ մասնագիտական գրականության հարուստ մատենագիտական ցանկը: Աշխատությունը կշահեր, եթե ունենար նաեւ օժանդակ ցուցիչների (անձնանունների եւ տեղանունների բառարաններ) ցանկեր, թեմատիկ քարտեզներ, գծակարգեր ու աղյուսակներ: Այս դիտարկումները, սակայն, ամենեւին չեն ստվերում կատարված աշխատանքի գիտական նշանակությունն ու արժանիքները:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ գրախոսվող մենագրության նյութն արդիական է, ունի գիտաճանաչողական եւ հայագիտական կարեւոր նշանակություն: Աշխատանքը գրված է պատմականության եւ գիտականության դիրքերից: Այն լուրջ ներդրում է հայ գաղթականության եւ հայ ժողովրդի պատմությունն ամբողջացնելու ուղղությամբ: Բարձր գնահատելով մենագրության գիտական արժեքը՝ հավելենք, որ այն գնահատելի, գիտական արժեքավոր ներդրում է Հայոց պատմության՝ քննարկվող ժամանակաշրջանի ամբողջական ուսումնասիրության գործում: Մենագրու-

²⁵ Անդ, էջ 435:

Թյան ամբողջ շարադրանքում Ավետիս Հարությունյանը դրսևորել է բարեխիղճ հետազոտողին հարիր քննախույզ, անկողմնակալ եւ նորովի մոտեցում՝ ինչպես առանձին հարցերի, այնպես էլ հետազոտության հիմնախնդրի վերաբերյալ:

ԱՐՄԱՆ ՄԱՆՈՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

ՆՈՆԱ ԴԱՎԹՅԱՆ
Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ

ՀԵՐԻՔՆԱԶ ԳԵԻՈՐԳՅԱՆ

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Հայ գաղթականություն, Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Կովկասյան ռազմաճակատ, Վանի ինքնապաշտպանություն, Հայոց ցեղասպանություն, Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, Գեղորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, Վան-Վասպուրական, բռնագաղթ, ցարիզմ, մշակութային եղեռն, մշակութային ժառանգության փրկություն:

РЕЗЮМЕ

Статья представляет собой подробный научный обзор монографии известного историка, профессора Аветиса Арутюняна, посвящённой одной из наиболее трагических и малоизученных страниц армянской истории – проблеме армянского беженства в годы Первой мировой войны и спасительной миссии Армянской Апостольской Церкви.

В обзоре анализируются структура и обширная источниковедческая база монографии, охватывающая архивные материалы из Армении, Грузии, России и Великобритании, значительная часть которых впервые вводится в научный оборот. Рассматриваются ключевые концептуальные положения книги: историческая ретроспектива принудительных депортаций армянского населения, демографическая катастрофа Геноцида армян 1915–1916 гг., а также разрушительные последствия отступлений русской армии на Кавказском фронте – в частности, июльской депортации из Ван-Васпуракана 1915 года. Анализируется колониальная и двуличная земельная политика царской России под лозунгом «Армения без армян» и её продолжение при Временном правительстве.

В центре исследования – беспрецедентная гуманитарная, духовно-культурная и патриотическая деятельность Эчмиадзинского католикосата под руководством Католикоса Всех Армян Геворка V: спасение, обустройство и обеспечение кровом сотен тысяч беженцев, а также эвакуация бесценного рукописного и духовного наследия Западной Армении. Подчеркивается высокая научно-практическая ценность монографии в контексте противодействия турецким фальсификациям истории.

SUMMARY

This article is a detailed scholarly review of a monograph by the renowned historian Professor Avetis Harutyunyan, which examines one of the most tragic and understudied chapters in the Armenian history: the plight of Armenian refugees during World War I and the salvific mission of the Armenian Apostolic Church.

This review analyzes the structure and extensive source base of the monograph, which draws on archival materials from Armenia, Georgia, Russia, and the United Kingdom, many of which are being introduced into scholarly discourse for the first time. The review examines the book's key conceptual premises: historical retrospective of the forced deportations of the Armenian population, the demographic catastrophe caused by the Armenian Genocide of 1915–1916, as well as the devastating consequences of the Russian army's sudden retreats on the Caucasus Front (in particular, the July 1915 tragic deportation from Van-Vaspurakan). Particular attention is paid to a critical analysis of the colonial and duplicitous land policy of Tsarist Russia under the slogan “Armenia without Armenians,” a course subsequently maintained by the Russian Provisional Government.

The focus of this study is the unprecedented humanitarian, spiritual, cultural, and patriotic activities of the Mother See of Holy Etchmiadzin under the leadership of Catholicos of All Armenians Gevorg V, aimed at rescuing, settling, and providing shelter for hundreds of thousands of refugees, as well as evacuating the priceless manuscript and spiritual heritage of Western Armenia. The author of the review emphasizes the high scientific and practical value of the monograph in the context of countering modern Turkish falsifications of history.

